

Mursten som gravmonumenter

Af Knud Jensen

Mange af vore landsbykirker har i mere eller mindre ændret skikkelse stået på samme sted i ca. 800 år. Omkring dem ligger kirkegårdene, der vel har været brugt til begravelse lige så længe, som kirken har eksisteret. Her ligger generation efter generation af de mennesker, der levede deres liv i sognet. Enkelte gange findes der på kirkegårdene vidnesbyrd om dem, ja endog om de mennesker der levede og virkede i sognet, inden kirken blev bygget. Således de mange jernblokke og slaggestykker fra forhistorisk jernudvinding, der i 1920'erne blev fundet af lærer

Fig. 1. Janderup kirke, set fra nordvest. Foto: 1975.

Rasmus Mortensen i kirkegårdsdigerne adskillige steder i Vestjylland¹. Enkelte gange findes en mønt eller en ring, og undertiden fremkommer der ved gravkastning ting, der afslører folks overtroiske forestillinger. Således er der på Aulum kirkegård fundet flasker og en saks, og på Varde museum opbevares en næsten oprustet saks, som er fundet i jorden på Hostrup kirkegård². Disse ting er håndgribelige vidnesbyrd om den forestilling, at en frugtsommeligt kvinde, der døde inden fødselen, ville »gå igen«, hvis hun ikke fik saks, vand og svøb med sig i graven, så fødselen kunne fuldbyrdes i det hinsidige! I 1962 fortalte graver Hans Siig i Janderup (vest for Varde) mig, at han nogle år tidligere havde kastet en grav ca. 15 meter øst-sydøst for koret i Janderup kirke. Da han nåede 3 alen ned, stødte han på en brolægning, lagt af marksten. Han mente, at ingen af hans forgængere i embedet har set dette, for tidligere var gravene ikke så dybe.

Disse fund er anonyme, de fortæller ikke noget om bestemte mennesker. I det følgende beskrives tre kirkegårdsfund, der i kulturhistorisk henseende er ret enestående, og disse fund bringer budskab fra mennesker, hvis identitet har kunnet påvises.

En dag i begyndelsen af juli 1976 meddelte Viggo Mikkelsen i Strudvad ved Janderup mig, at der i det østlige dige på Janderup kirkegård var fundet to teglsten (mursten), og at disse mursten var forsynet med inskriptioner, der tydede på, at de har været anvendt som gravmonument. Det oplystes yderligere, at man i foråret og forsommeren 1976 havde sat Janderup kirkegårds østlige dige om, og at det var under dette arbejde, at graveren Gert Andersen i juni måned inde i diget fandt de to sten, som han lagde til side og derved reddede fra tilintetgørelse.

Gert Andersen udpegede det sted i diget, hvor han fandt stenene. Han har ikke fundet flere gravmonumenter, hverken af denne eller anden slags i diget. De to sten lå i jordfyldet, inde i diget.

Janderup kirke ligger ganske tæt ved Varde å, helt i den

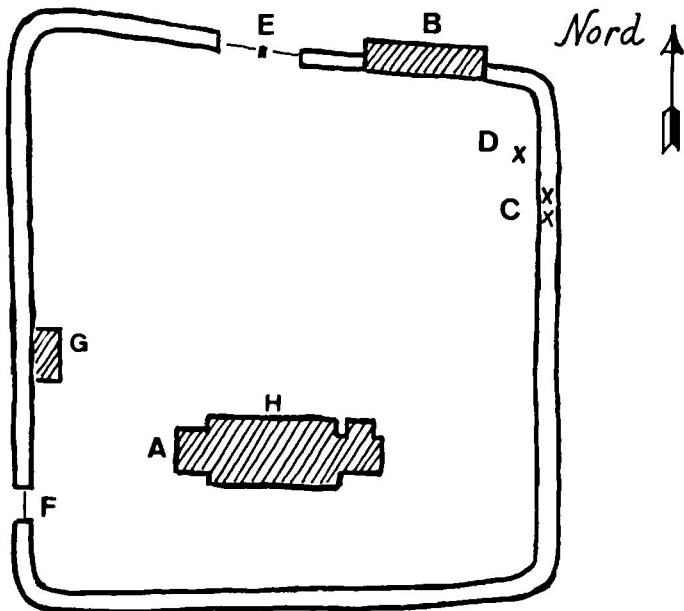

Fig. 2. Skitse af Janderup kirkegård. A: Kirken. B: Kirkehuset. C: Stedet, hvor sten I og II er fundet. D: Stedet, hvor sten III er fundet. E: Kirkegårdsporten. F: Indgang til kirkegården. G: Redskabshus. H: Omtrent her var pastor Niels Hammers grav. Tegnet af forfatteren efter omtrentlige mål.

sydlige del af sognet. Hovedindgangen til kirkegården er mod nord. I det sydvestlige hjørne af kirkegården er der gennem diget en smal indgang, lukket med en gitterlåge. Langs det østlige dige er der en markvej, som fører til engene. Ved det nordlige dige ligger »Æ kjærkehus« (kirkehuset), hvor Gert Andersen bor.

Jeg opmålte og fotograferede de to teglsten. De vil i det følgende blive beskrevet hver for sig.

I). Den ene har følgende mål: 22 cm lang, 11 cm bred og 5,5 cm høj. Den er nærmest mørkerød, hårdtbrændt og revnet flere steder under brændingen, hvilket sikkert skyldes småsten i leret. Som det fremgår af målene, er denne sten af almindelig murstensstørrelse. Der er kun inskrip-

tion på én af stenens flader, og teksten er følgende: HER-
UNDER HVILER SL JES C A S IANDRUP FØD 1797
DØD 1814. Som opholdstegn er anvendt dobbeltkryds
(fig. 3).

Teksten er omgivet af en »ramme« (linie) på de tre sider. Ved den fjerde side (smalsiden til højre) har der ikke været plads til linien, fordi teksten her går helt ud til kanten. Teksten er »skrevet« med store latinske bogstaver, og det er tydeligt, at den er ridset eller skåret i leret, inden stenen blev brændt. Arbejdet er pænt udført og må være lavet af en person, der var god til at skrive. Stilen kan måske tyde på, at den, der har lavet inskriptionen, også var vant til at skære i træ. Dog har det knebet lidt for den pågældende at beregne pladsen. Yderst til højre er teksten knebet sammen, og endda er det med nød og næppe, at den kan være der. Tekstskriveren har ridset ganske tynde streger både over og under tekstrækkerne, naturligvis for at få bogstaverne af ens størrelse. Midt i bogstavet Ø og i de to cirkler i tallet 8 er der små huller. Dette kan tyde på, at tekstskriveren har anvendt passer for at få cirklerne regelmæssigt runde. Stednavnet JANDRUP (Janderup) er skrevet på en særpræget måde, idet bogstaverne AN og UP er føjet sammen, så de faktisk hver for sig udgør ét tegn. Inde i bogstavet C er der et H, altså Ch. Jeg tyder teksten på stenen således: »Herunder hviler salig Jes Christian Andersen, Jandrup, født 1797, død 1814«. I Janderup kirkebog, afsnittet »døde af mandkjøn«, ses følgende: »Den 16. september 1814 døde *Jes Christian Andersen*, Gaardmand Anders Niensens Søn i Janderup, 17 Aar gl., begravet 22. september 1814«. Det er hans gravsten, der her er fundet. Hans tid på Jorden blev ikke lang.

Den døde drengs forældre var gårdmand Anders Nielsen »Senior« og Anne Margrethe Jesdatter, der boede på gården matr. 20, Janderup. Om drengens fødsel er følgende fundet i Janderup kirkebog: »Den 27. April 1797 blev hjemdøbt Anders Nielsen og Anne Margrethe Jesdatter af Janderup deres liden Søn Jes Christian. Faddere: David Andersens Kone, Thomas Jessen, Ole Frandsen,

Fig. 3. Mursten nr. 1, Jes Christian Andersens gravsten. Foto af forfatteren.

Hans Nielsen, Niels Knudsens Anne Marie. Den 5. juni ført til Janderup kirke« (kirkedøbt). David Andersen var deres nabo på gården matr. 19. Ole Frandsen drev gården matr. 10, Hyllerslev. Han var gift med en halvsøster, Kirsten, til Anders Nielsen. Niels Knudsen var gårdmand på matr. 26, Janderup.

Anders Nielsens gård omtales 1793 som værende med »maadelige bygninger«³. 1812 blev gården takseret, og den bestod da af: »Stuehuset i sønder, 18 fag, 9¼ alen dyb, ege under- og fyrre overtømmer, dels grundmur, dels tavlmur med straatag, til stue, kamre, køkken. Loft, vinduer, døre, 2 skorstene, 2 bilægger. Det vestre hus, 12 fag, 8¼ alen dyb, grundmur og klinede vægge, til lade. Det nordre hus, 9 fag, 10¼ alen dyb, grundmur, til lade. Det østre hus, 6 fag, 7½ alen dyb, bindingsværk med klinede vægge, til tørvehus«⁴. Det må være en fejl, at der er to lader. Der må have været stald i den ene af de to bygninger. Stuehuset var tilsyneladende ret godt, og her var der hele to bilæggerovne. Mange steder var der kun én.

I disse bygninger havde Jes Christian Andersen haft sin gang. Fra vinduerne i stuehuset kunne han se mod syd og følge årets gang. Om sommeren glædede han sig sikkert ved synet af de grønne enge. Når vinteren satte ind med

frost og sne, luede han sig nok ved varmen fra en af de to bilæggerovne.

Første søndag efter påske 1812 blev han konfirmeret i Janderup kirke. Præsten gav ham karakteren »temmelig god«, og det var ret langt nede på karakterskalaen. Han har næppe været særlig god til at lære sine salmevers og trosbekendelsen! To år senere døde han, i september måned, da høsten var i hus. Dødsårsagen nævnes der intet om i kirkebogen.

Jes Christians far, Anders Nielsen, var født 1749 på gården matr. 10, Hyllerslev, som søn af gårdmand Niels Christensen og Kirsten Andersdatter. Han giftede sig 1778 med den 15 år ældre enke, Anne Nielsdatter, der drev gården matr. 20, Janderup. Det var da en selvejer-gård. Konen døde i december 1792. Den 5. april året ef-

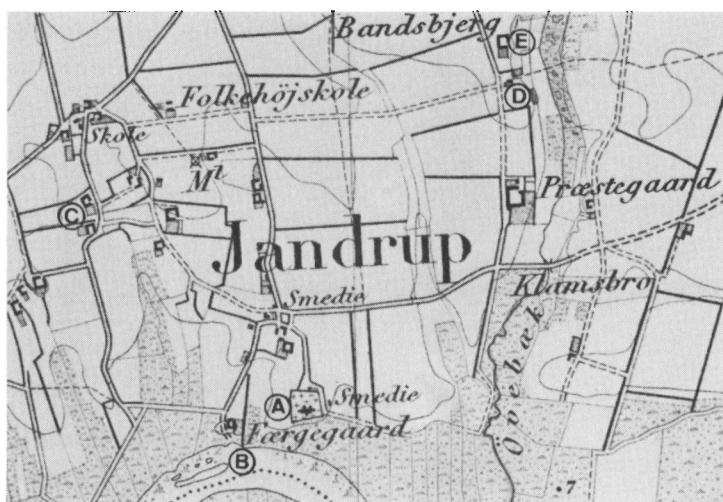

Fig. 4. Forstørret udsnit, med en del af Janderup området, af Generalstabens kort »Varde«, 1: 40.000, 1874, opmålt 1870. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 232/84). Copyright. A: Kirkegården. B: Varde å (begge forneden). C: Gården matr. 20, Jes Chr. Andersens hjem (til venstre). D: Stedet matr. 4, Bandsbjerg, hvor Jens Simonsen boede. Her var da (1870) kun et hus. E: Gården matr. 5, Bandsbjerg (begge foroven, til højre).

ter giftede Anders sig i Alslev kirke med sin kusine, pigen Anne Margrethe Jesdatter fra Toftnæs (født 1765 som datter af Jes Christensen og Karen Thomasdatter i Toftnæs). Hun var altså 15 år yngre end Anders. I 1794 fik de datteren Anne og i 1797 sønnen *Jes Christian*. 15. juli 1798 blev Anders' far, Niels Christensen fra Hyllerslev, begravet på Janderup kirkegård. »Han var falden i en Grob ved Bandsbjerg og deri druknet«. Han var Jes Christians bedstefar. 1816 blev datteren Anne Andersdatter gift med Jacob Jensen fra Forsum mølle i Egvad sogn. Han overtog gården (matr. 20, Janderup). 4/2 1827 døde Anders Nielsen som aftægtsmand. Han blev 77 år. Hans enke blev endnu ældre. Hun, Anne Margrethe Jesdatter, døde som 82-årig d. 17/2 1847 af »alderdomssvaghed«. Da var det 33 år siden, at hendes søn, Jes Christian, døde, men formentlig lå hans uanselige gravsten da endnu på hans grav, måske næsten tilgroet af græs. Kirkegårdene var dengang på ingen måde velplejede, som de er nu. 1883 blev gården matr. 20 flyttet ud på marken nord for »Byen«, og da blev den gamle gård, hvor Jes Christian havde tilbragt sit korte liv, nedrevet.

Der er ingen tvivl om, at denne mursten med sin inskription har ligget som gravmonument på Jes Christian Andersens grav på Janderup kirkegård. Den har næppe synet meget, lille og beskeden som den var. Det er svært at gætte på, hvornår den blev fjernet fra graven, og hvorfor den kom til at ligge i diget. Det kan vel være sket en gang, da diget blev istandsat. E.H. Seidelin, der var præst i Janderup fra 1853 til 1868, fortalte Evald Tang Kristensen om »en reparation af Janderup kirkegårdsdige for 10-12 år siden«⁵. Det kan være ved den lejlighed – vel omkr. 1850 – at denne gravsten blev gemt inde i østerdiget. I dag er der ingen, der ved, hvor på Janderup kirkegård Jes Christian Andersen er begravet. Hvis det er i retningen mod hans hjem, må det være et sted nordvest for kirken, for i den retning lå den gamle gård⁶.

II) Den anden af de to teglsten, der blev fundet i kirke-

gårdsdiget, har følgende mål: 31 cm lang, 11,5 cm bred og 5,5 cm høj. Denne stens bredde og højde er næsten ens med den førstnævntes, men den er betydelig længere end den første, så meget længere, at man næsten må tro, at den er lavet til et særligt formål. Den er lettere brændt end den første sten, og den er rød af farve. Dens struktur er anderledes end den førstes. Den er mere porøs, og leret synes at være blandet rigeligt med sand. På den underste smalle langflade er der ridser eller striber, der tyder på, at man har skrabt fladen glat med et eller andet redskab, hvorved sandkorn er trukket med og har dannet striberne. Der er kun inskription på én flade. Hvis man betragter denne sten med lup, ser man, at der er planterester i revner og huller på bagsiden (den ubeskrevne flade) og på de smalle sideflader. Stenen må altså have ligget på fladen, næppe stået på kanten. I fordybninger i bogstaver og tal på forsiden er der gråligt, indtørret stof, vistnok rester af alger og mos. Teksten synes at være anbragt – formentlig indridset med en spids pind – mens leret endnu var blødt, altså inden stenen blev brændt. Denne sten har følgende inskription: »i Nyborg 1769 Død i Jand Præste« (fig. 5). Mens teksten på den første sten som nævnt er lavet med store latinske bogstaver, er inskriptionen her »skrevet« med en smuk, tydelig »håndskrift« af en person, der var vant til at skrive, måske endog af Jacob Jensen Bering, der var degn i Janderup fra 1787 til 1835. Inskriptionerne

Fig. 5. Mursten nr. II, Maren Niederhausens gravsten. Foto af forfatteren.

Fig. 6. Den underste flade af sten nr. II, d.v.s., den flade, der vender nedad, når stenen placeres rigtig i forhold til teksten. Bemærk ridserne. Foto af forfatteren.

på de to sten kan næppe være lavet af en og samme person. Deres stil er helt forskellige.

I modsætning til sten nr. I, der tilsyneladende i sig selv udgør hele gravmonumentet, synes denne sten kun at være en del af et monument. Inskriptionen her er ikke fuldkommen. Der mangler både en begyndelse og en afslutning, således oplysninger om den dødes navn og dødstidspunktet. Med sikkerhed må det straks kunne fastslås, at pågældende var født i Nyborg 1769 og død i Janderup Præstegård. Ud fra disse oplysninger har jeg forsøgt at identificere den person, på hvis grav stenen har ligget.

Jeg søgte først i dødsfortegnelsen i Janderup kirkebog efter folk, hvis alder kunne passe med fødselsåret 1769, og som havde tilknytning til Janderup præstegård. Jeg fandt da *Maren Niederhausen*, død 6. september 1830, »tjenestepige i Janderup Præstegaard, 63 Aar«. Den angivne alder forudsætter et fødselstidspunkt omkr. 1767-68, hvilket er ret tæt på det årstal (1769), der er anført på stenen. I skrifteprotokollen⁷ er dødsfaldet anført således: »Maren Niederhausen, Bopæl Janderup Præstegaard, død 6. september 1830, Dødsfaldet anmeldt 7. september, Enke, myndige Arvinger, intet Skifte«.

Da der ikke i Janderup kirkebog findes oplysninger om Maren Niederhausens fødested, men da inskriptionen på stenen antyder, at det kan have været Nyborg, foretog jeg undersøgelser på landsarkivet for Fyn i Odense. Jeg fandt da følgende i Nyborg kirkebog: »Den 7. Juli 1769 døbttes skipper Niels Rohland og hustru Karen Christensdatter Aare en datter *Maren*. Faddere: Madam From, Jomfru

Jørgensen, skipper Christian Simonsen, Sr. Lars Lange og skipper Jørgen Nielsen«. Madam From er måske identisk med Anna Sophie Møller, der var gift med »Raadstue- og Herrits Skriver« Rasmus From, der boede i Nyborg. Marens far kan godt have været skipper på Storebæltsoverfarten⁸. Forældrene, »Skipper Niels Pedersen Roland« og »Karen Dorothea Christensdatter Aare«, blev gift i Nyborg d. 13/1 1757. Faderen var sikkert søn af skipper Peder Nielsen Roland og Maren Rasmusdatter, der blev gift i Nyborg 23/10 1716. Moderen var formentlig datter af skipper Christen Aare og Sophia Andersdatter, der blev gift i Nyborg 4/11 1735.

1784, »Søndag efter Michaelis«, blev »jomfru Maren Roland og Jomfru Anna Juul Jørgensen, begge i Signeur Peder Krølls Huus«, konfirmeret. Maren var da 15 år. Hun og den anden pige tjente vel hos Peder Krøll. Maren havde en broder, født 1763, der ved dåben fik navnet Peder Kryll. Det var næppe denne broder, hun var hos, snarere var det hos en mand, broderen var opkaldt efter.

1. juli 1787 boede i ejendommen Kongegade nr. 25, Nyborg, den 57-årige major Michael Waltersdorff, der da i sit andet ægteskab var gift med den 49-årige Karen Jørgensen. I dette hus boede mange folk, mest militærpersoner og deres pårørende, men her var også »Konens Broders Datter«, Anna Juul Jørgensen, 17 år gammel. Hun var vel den pige, der blev konfirmeret samtidig med Maren Roland. Som »opholdende« boede her de to ugifte piger, Maria Roland, 18 år, og Dorthe M. Roland, 16 år. De var uden tvivl søstre og døtre af skipper Niels Roland. Maria er sikkert en fejlskrivning for Maren (alderen passer på hende). 7/2 1772 døbt »Niels Rohland og Karen Christensdatter Aare en datter med navn Dorothea Maria«. Da var ovennævnte Karen Jørgensen fadder. Dette barn må være identisk med den Dorthe M. Roland, der 1787 boede hos major Waltersdorff.

Året efter blev Maren gift i Nyborg. I kirkebogen er begivenheden anført således: »Den 4. juli 1788 blev unge Karl Johan(nes) Jacobsen *Nederhausen* og Pige Maren

Nielsdatter Rohland i Huuset copuleret« Hermed er Maren Niederhausen identificeret. At navnet her skrives lidt anderledes end i Janderup kirkebog har ikke nogen betydning i den forbindelse. Her er det skrevet på nedertysk, i Janderup kirkebog på højtysk. Navnet er begge steder det samme. Maren var da kun 19 år!

Halvandet år senere blev Marens søster gift. Om dette bryllup findes følgende i Nyborg kirkebog: »Den 18. December 1789 blev Signeur Peder Nielsen Møller og Jomfru Dorthé Maria Rohland efter Kongl. Resolution copuleret i Huuset«. 14/11 1791 fødte Dorthé Maria sønnen Niels. Barnet blev døbt d. 18. november samme år. Da skete der det opsigtsvækkende, at manden, Peder Nielsen Møller, over for sognepræsten »nægtede at ville kende sig ved dette Barn som Fader, da han over Aar og Dag ej haver søgt Seng eller Leje med denne sin Hustru«

Men nu tilbage til Maren Niederhausen og hendes mand. Om ham er følgende fundet i Nyborg kirkebog: »16. April 1762 døbtés Jacob Johansen Nederhausen Kleinsmed og Kone Maren Sørensdatter en søn *Johannes*. Faddere: Søren Andersen Felbereders Kone, Brinchmand Skippers Kone, Skipper Niels Rohland, Anders Aare og Johan Møller«. Denne Johannes er Marens senere mand. Fadderne var sikkert slægtninge. Søren Andersen var barnets morfar, Niels Rohland dets senere svigerfar og Anders Aare var sikkert Marens morbror. Drengen blev konfirmeret i Nyborg »Dom Qvasimodogeniti« 1779. Han nævnes da som »afgangne (afdøde) Jacob Johansen Kleinsmeds Søn, Johannes Jacobsen, nu hos sin Morfader Søren Andersen Felbereder i Lære«. Ordet felbereder kommer af tysk »fell«, der betyder skind, hud. Johannes var altså ved at uddanne sig som garver. I juli 1787 boede han i ejendommen Nørregade nr. 10, Nyborg, hos den 37-årige felbereder Peder Sørensen, gift med Catrine Elisabeth Brinkman. Hos dem opholdt sig samtidig mandens far, den 76-årige enkemand Søren Andersen, og »konens søstersøn«, den 18-årige Joachim From, der var en »elendig Krøbling«

Som ovenfor nævnt blev Johannes i 1788 gift med Maren Nielsdatter Roland. 29/3 1789 fødtes deres søn, Niels Roland. 21/2 1793 fødtes datteren Karen Dorthe og 29/3 1795 fødtes datteren Anna. Hun døde 16. juni s.å. Sønnen Niels Roland døde 8/1 1806 af »vattersot«. Han var da felberedersvend. Parret fik vistnok kun disse tre børn, af hvilke tilsyneladende kun datteren Karen Dorthe overlevede de tidligste ungdomsår.

Det næste, jeg har fundet om denne familie i Nyborg kirkebog, er oplysningen om mandens død: »4. september 1824 døde Johannes Jacobsen Nederhausen, »Felbereder og Almissem«, 61 Aar gl.«. Han blev begravet i Nyborg d. 7. september. I skifteprotokollen findes følgende om ham: »Den 4. september 1824 anmeldte Felbereder B. Sørensen, at Johannes Jacobsen Nederhausen, 61 Aar gammel, som i sin sidste Levetid har opholdt sig i Anmelde-rens Huus, ved Døden var afgaaet i Dag uden at efterlade sig det mindste, hvorfor heller intet Skifte blev foretaget«⁹.

Det var Maren Niederhausens mand, der var død, og det var næsten på dato 6 år tidligere, end hun selv gik bort. Det var sikkert hos en af sine slægtninge i Nyborg, at han døde. Det var gået ned ad bakke for ham. Han døde som almissem! Der nævnes intet om hans kone. Hvad der var sket i deres ægteskab, har jeg ikke fundet ud af, men nogle år må de have levet hver for sig. De følgende oplysninger tyder på, at Maren havde forladt ham. Hvornår det skete, har jeg ingen oplysninger om, men mens han endnu levede, var hun flyttet fra Fyn.

Næste gang, hun dukker op, er 1821 i tilgangslisterne i kirkebogen for Dråby sogn ved Æbeltoft. Hun nævnes da som »Maren Nederhausen, 51 år, tjener«. Sammen med syv andre tjenestefolk og proprietær Asch og dennes familie meldte hun tilgang til Dråby sogn fra gården Søholt i nabosognet Fuglslev. Proprietærens fulde navn var Thøger Kjersgaard Asch. Han var født 1778 i Krænkerup på Lolland og var gift med Juditha Kirstine Hansen, f. ca. 1780 i Dråby sogn. De havde to børn, Ferdinand Emil, f.

ca. 1815, og Julia Augusta, f. ca. 1818. Maren var altså nu i tjeneste hos Asch. Hvordan og hvornår hun var kommet i forbindelse med ham, ved jeg ikke. Sammen med sit her-skab kom hun til at bo i Dråby sogn, på den ret store Lyngsbækgaard, som Asch købte i 1821. Han skal tidligere have ejet gården Frederikkesminde i samme sogn¹⁰.

Asch havde studeret theologi og var cand. theol. 25/4 1825 fik han embedet som sognepræst i Janderup og Billum¹¹. Samme år meldte han og hans familie tilgang til Janderup. Med dem fulgte husholdersken Ane Pedersdatter og Maren Niederhausen, der nævnes som »Syepige«. I Janderup kirkebog er det anført, at de kom fra »Drobye Sogn pr. Ebeltoft«.

Asch fik det ry, at han var mere pranger end præst, og det blev sagt om ham, at han godt kunne finde på at bande¹². Han var tiendekommissær i Øster- og Vester Horne herreder samt i Skast og Slavs herreder.

Husholdersken, Ane Pedersdatter, født omkr. 1796 »nær Æbeltoft«, blev 1827 gift med Christen Christensen Riber, der var fra Sønderhebogård i Janderup sogn¹³.

Maren var omkr. 56 år, da hun kom til Janderup. Som foran nævnt døde hun d. 6/9 1830. Hun var altså 5 år i Janderup. Hun havde haft sin gang i den gamle præstegård og i den store have, som dengang var en usædvanlighed i den træløse vesteregn¹⁴. Hun var rettelig 61 år, da hun døde. Bemærkningen i skifteprotokollen om »myndige arvinger« hentyder vel til datteren Karen Dorthé. Maren blev begravet på Janderup kirkegård d. 12. september 1830.

Der kan herefter næppe være tvivl om, at den store mursten fra diget på Janderup kirkegård er Maren Niederhausens gravsten, eller snarere en del af hendes gravmonument, som formentlig oprindeligt bestod af tre mursten. Således som her skitseret antager jeg, at gravmonumentet oprindeligt så ud (fig. 7). Det må være realistisk at mene, at det bestod af tre mursten, for der er som nævnt hverken begyndelse eller afslutning i teksten på den fundne sten. Dette murstensmonument er vel lagt på hendes

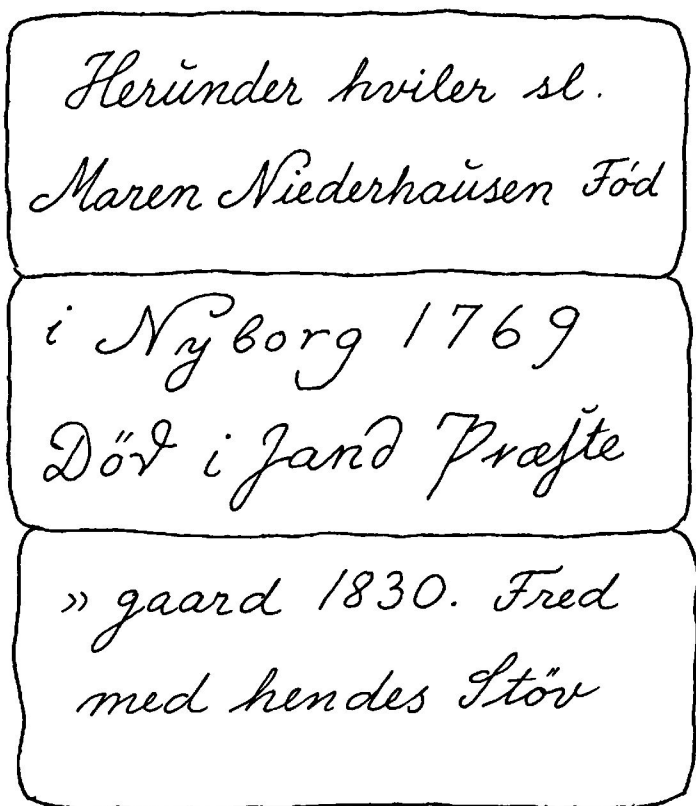

Fig. 7. Forsøg på rekonstruktion af Maren Niederhausens gravmonument. Tegningen skal forestille tre mursten, hvoraf den midterste er den kendte (sten nr. II). Teksten i de to øvrige felter er mer eller mindre gætterier. Tegnet af forfatteren.

grav en gang i efteråret 1830 eller i løbet af sommeren 1831, og det skete sikkert på foranledning af pastor Asch. Stenene lå – som ovenfor antydnet – sikkert vandret på graven, og græs og vilde blomster dækkede dem vel med tiden delvist. Men stenen lå der og mindede kirkegængerne om Maren Niederhausen fra Nyborg, der endte sit liv på denne barske egn! Det er kedeligt, at ikke alle stenene fra dette mærkelige gravminde er fundet, men når

Fig. 8. Støbejerns gravminde på den østlige del af Janderup kirkegård. Forsynet med teksten: »J.P.G. Jensen Døde 1853 som Sognepræst for Janderup og Billum Menigheder«. Dette gravkors er formentlig fremstillet på Ribe Jernstøberi. Foto: 1966. Kort tid efter blev monumentet fjernet, og det findes ikke mere.

det endelig skulle være sådan, så er den fundne sten sikkert den af de formodede tre, der indeholder de fleste oplysninger. Der er en svag mulighed for, at en af, eller måske begge, de resterende sten fra dette gravmonument, er indmuret i det redskabshus, der findes yderst på den vestlige del af kirkegården. Stenene i dette hus ser ud til at være gamle og hjemmebrændte, og nogle af dem er ret store. Huset er opmuret i ler.

Det er naturligvis ikke muligt at udpege det sted på kirkegården, hvor Maren Niederhausen blev begravet. Hvis det er i retningen »hjemad«, må det vel have været på den østlige del af kirkegården. Her lå i hvert fald en af præsterne begravet, nemlig J.P.G. Jensen, der døde i 1853. På hans grav stod der ikke et monument af tegl, men et støbejernskors. Han døde 23 år senere end Maren Niederhausen, i øvrigt samme år som hendes medtjener, Ane Pedersdatter, forlod dette liv og blev begravet på Janderup kirkegård!

Jeg har fundet en enkelt oplysning, der ganske vist ikke nævner noget om, hvorledes Maren Niederhausen var kommet i Asch's tjeneste, men dog antyder, at han havde forbindelser til hendes hjemø, Fyn. I en pasprotokol for Varde købstad og omegn findes der under 30/6 1834 følgende antegning: »Pastor Asch med Søn og Kudsk til Janderup fra Fyn¹⁵«. I 1838 fik Asch embedet som præst i Andst og Gjesten. Han døde i 1848¹⁶.

III). Det tredie fund kom for dagens lys i begyndelsen af november 1981, også på Janderup kirkegård. Da graveren, førnævnte Gert Andersen, var i færd med at kaste en grav tæt ved det østlige kirkegårdsdige, stødte han i en dybde af ca. 50 cm på noget hårdt, der viste sig at være en blok, ca. 35 cm høj og ca. 60 cm lang, muret op af teglsten (mursten), der var lagt i forbandt og sammenføjet med cementmørtel. Uden tvivl var det fundamentet til en gravsten fra en sløjfet grav. Et ca. 50 cm langt aftryk i cementmørtelen oven på blokken tydede på, at et monument havde været anbragt der. Blokken stod opret, på tværs af

Fig. 9. Mursten nr. III, Jens Simonsens gravsten. Foto af forfatteren.

gravens længderetning, således som fundamentet for en gravsten bør stå. Gert Andersen fik blokken gravet fri og fik den op af jorden. Han undersøgte den nærmere og konstaterede da, at der på dens underflade var indmuret en teglsten med inskription. Denne sten var af en anden struktur end fundamentets øvrige sten, der så ud til at være betydelig nyere. Det lykkedes for Gert Andersen at få den løsnet fra fundamentet i hel tilstand.

Den 10/11 1981 havde jeg lejlighed til at studere dette nye fund. Det er en teglsten, der af form og størrelse ligner en almindelig mursten. Den er rød af farve, temmelig porøs og tilsyneladende ikke særlig hårdt brændt. Den er 24 cm lang, fra 11,3 til 11,8 cm bred og 5,8 cm høj. Den har altså omtrent samme størrelse som sten nr. I. Den uregelmæssige bredde tyder i sig selv på, at stenen er hjemmelavet. I det øverste højre hjørne er et mindre stykke brækket af, men det er nok en gammel skade, hvilket brudfladens struktur tyder på. Der er kun inskription på én flade, og teksten er følgende: ISSBB FØD 1750 DØD 1811. Der er herefter ingen tvivl om, at også denne sten er et gravmonument (fig. 9).

Inskriptionens bogstaver og tal er sikkert skåret ind i leret (inden stenen blev brændt) med en kniv. At et sådant redskab har været anvendt tyder tegnenes v-formede pro-

fil og den påfaldende tynde og skarpe streg over det nederste Ø stærkt på. S'ernes kantede form kendes fra en anden teglsten i området, nemlig en mursten fra omkr. 1820, der er indmuret i stuehuset til gården matr. 7 af Kærup, Janderup sogn.

Sammenlignet med især sten nr. I er inskriptionen på denne gravsten ret plumpt udført. Tegnene (bogstaver og tal) er ikke af ens højde, og den, der har lavet inskriptionen, har haft besvær med de runde tegn, Ø'er og O'er. I modsætning til sten nr. I er der på denne sten ingen »linier« som basis for tekstens anbringelse.

Jeg tyder inskriptionen således: *Jens Simonsen Bandsbjerg, født 1750, død 1811*. I Janderup kirkebog, afsnittet om begravede personer, ses følgende: »Den 14. juli 1811 blev begravet *Jens Simonsen*, Gaardmand i Bandsberg, 61 Aar gl.« Alderen ved hans død passer altså med fødselsåret 1750.

Jens Simonsen var født på gården matr. 4 i Bandsbjerg. Der tilbragte han sit liv, og der døde han. Hans far var Simon Christensen, f. 1718 i Bandsbjerg, fæstegårdmand på matr. 4, der, da han blev født, var ryttergods, men som allerede 1819 blev købt af ejeren af Lydumgård, og som senere ejedes af Hennegård. Moderen var Birthe eller Birgitte Jensdatter. De blev gift d. 1/12 1746 i Janderup kirke. Om Jens Simonsens dåb melder Janderup kirkebog følgende: »22 Marts 1750 døbttes Simon Christensens Søn med Navn Jens. Faddere: Kirsten Jensdatter, Niels Christensen, Christen Sørensen, Thue Bojesen, Jens Christian, Jep Madsen, Anders (?) sens Christen, Karen Kiær, Dorothe Jensdatter, min (præstens) Broder Ole Faber Hammer, Bennets Hustru, Maren Thomasdatter, Maren Knudsdatter«.

I 1759 fødtes broderen Bakken, døbt 5. søndag efter påske. Simon Christensen døde 1772 og blev begravet 3. søndag i advent. Kort tid efter må Jens Simonsen have overtaget fæstet af gården, som han med sikkerhed drev i 1778. I juli 1787 var Jens endnu ugift. Hos ham på gården boede hans moder, en tjenestepige og hans broder Bak-

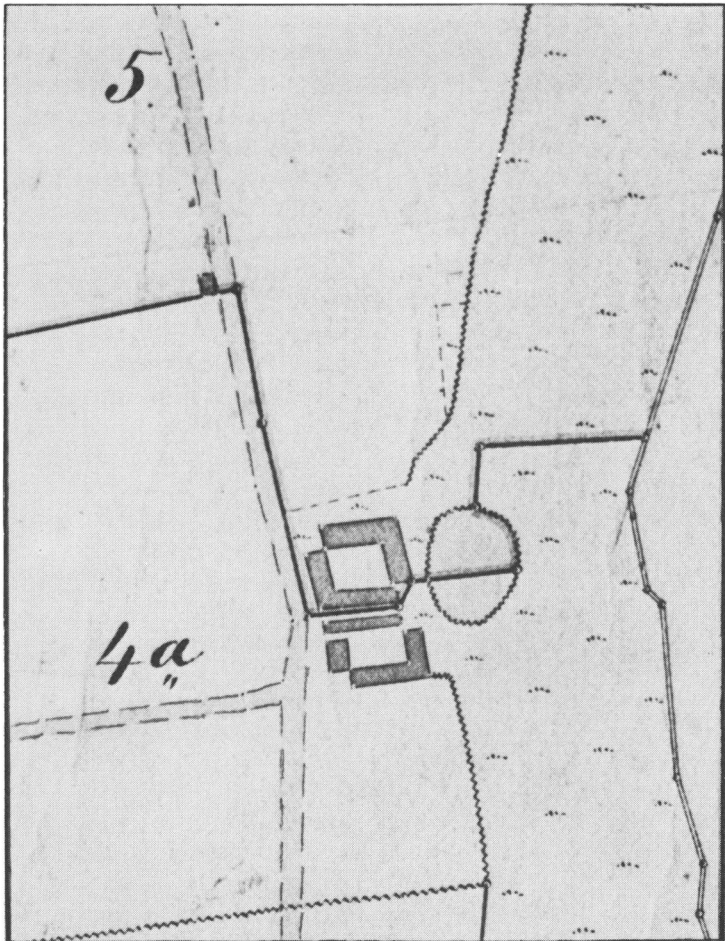

Fig. 10. De to Bandsbjerggårdes beliggenhed omkr. 1785. Øverst matr. 5, hvor hjuleren Peder Christensen boede, og nederst matr. 4, hvor Jens Simonsen boede. Udsnit af kort, tegnet som kopi af det korrigerede originale udskiftningskort over Janderup fra 1785. Nu i Janderup lokalhistorisk arkiv. Bemærk det ovale areal til højre for gårdene. Det findes i samme form indtegnet på det originale kort fra 1785 og var vistnok de to ejendommers have. Nord er opad på dette kort.

ken, der havde »Contract i Hænder og føder«¹⁷. Broderen var vel vanfør, og hans tilværelse på gården var formentlig sikret ved en slags aftægtskontrakt. Det må have været et mærkelig »hjemmegroet« miljø, og landbruget kan næppe have været særlig effektivt med så få arbejdsdygtige folk.

23/9 1791 blev Jens Simonsen gift i Janderup kirke med Maren Nielsdatter. 1792 fødtes deres søn Simon, 1797 sønnen Christen og 1799 Datteren Maren. I februar 1801 var her en 42-årig ugift tjenestepige som eneste tyende. Jens' mor, nu 80 år gammel, var her stadig. Det var også broderen Bakken, der var ugift. Han nævnes som »almisselem«. Det betyder formentlig ikke, at han fik offentlig hjælp, men at han blev underholdt af gården, fordi han ikke kunne klare sig selv. Han døde 1816.

Ved skøde af 13/6 1801 købte Jens Simonsen gården, der stod for hartkorn 4 tdr. og 1 skp., i selveje af kammerråd Stockholm, Hennegård, for 650 rdl. I skødet er det anført, at Jens skulle være forpligtet til at lade bygningerne forsikre i »Landets Brandcasse«¹⁸. 1804 døde Jens' mor, 83 år gammel. I oktober 1809 døde sønnen Christen, 12 år gammel.

Som nævnt ovenfor døde Jens Simonsen i 1811. Den 26. august det år blev der holdt skifte over boet. Af rum i stuehuset nævnes dagligstuen, storstuen, køkkenet, ølkammeret. I dagligstuen var der en bilæggerovn. Her var der to senge. Om den ene nævnes det, at den var forsynet med 2 dyner, 2 lagner og 4 puder. I en af disse senge havde Jens sikkert sovet, og her døde han vel også. I storstuen var der en seng, og en sådan var der også i køkkenet. Mon tjenestepigen sov der? I dagligstuen var der et egetræsbord med skuffe. Ved enden af dette bord havde Jens sikkert haft sin plads. Her var også et »Stueuhr med Huus« og en »tin stob«. Mon ikke de drak øl af den. Og blandt meget andet var her et spejl, 3 lystestager og »nogle bøger«. I køkkenet var der bl.a. »nogle sorte gryder og potter« samt »nogle trætallerkener«. I »Baghuset« (ovnhuset) var »1 haandqværn, 1 kar med 3 jernbaand, 1 bagtrug og noget ovenredskab«. Her var de grove brød blevet

bagt, som Jens havde spist ved bordet i dagligstuen. I gården stod en »beslagen« vogn (hjulene forsynet med jernfælge, eller snarere med jernskinner), en »ubeslagen« vogn og »en gammel trævogn«. Der var en plov »med tilbehør«, et »par jern harver«, 2 spader og en lyngle, foruden andre redskaber. Af husdyr var der 3 heste, 6 køer, 2 kvier, 2 kalve, 2 grise, 6 får, 5 lam og 1 vædder. Jens' klæder blev vurderet under ét til 40 rdl. De er desværre ikke nærmere specificeret, så det kan ikke ses, hvordan han var klædt. Der var en gæld på 480 rdl.¹⁹.

Det nævnes i skiftet, at »Gaardens Bygninger er meget forfaldne«. Ved brandforsikringstaksationen 1812²⁰ nævnes gården således: »Stuehus i sønder, 14 fag, 10 alen dyb, ege under- og fyrre overtømmer, klinede vægge med straatag, til stue, kammer, køkken. Loft, vinduer, døre, 1 skorsten, 1 bilægger. Det nordre hus, 11 fag, 8½ alen dyb, bindingsværk med klinede vægge, til stald. Det vestre hus, 9 fag, 9¼ alen dyb, bindingsværk med klinede vægge, til lade. Et hus i øster og vester, østen for gaarden, 3 fag, 7½ alen dyb, bindingsværk med klinede vægge, til bager hus med 1 skorsten«. Ved nogle af gårdene nævnes »fjelle gulv« (gulv af brædder). Det gør der ikke her, så man må vel gå ud fra, at gulvene her – også i stuehuset – var lerstampede eller bestod af tegl eller marksten! I øvrigt nævnes tegl og grundmur slet ikke her; det hele er opført i bindingsværk med lerklinede vægge. Denne gård, hvor Jens Simonsen havde henlevet sine dage, synes at have været temmelig gammeldags.

Den lille gravsten blev formentlig lagt på Jens Simonsens grav på Janderup kirkegård i løbet af sensommeren 1811. Den dødes navn er på denne, den ældste af de tre sten, alene angivet ved initialer. Dette har denne gravsten til fælles med de »mindesten«, der i samme periode blev indmuret i de nye grundmurede huse. Hvem, der lavede inskriptionen på den, kan der kun gisnes om. Sandsynligvis blev dette monument – ligesom de øvrige her nævnte gravsten – inden længe delvis dækket af græs, men formentlig vogtede afdødes enke over graven og lod den yd-

myge sten ligge på sin plads, så længe hun levede, og hun blev meget gammel, især sammenlignet med den tids normale levealder.

Denne enke, Maren Nielsdatter, drev selv gården i de første år efter Jens' død. Så overgik den til sønnen Simon Jensen, der blev gift med Ane Marie Dorthea Hansen Brinch fra Orten i Varde landsogn. Simon døde i 1838. Året efter giftede Ane Marie sig med Iver Hansen fra Vibæk i Alslev sogn. Hun (Ane Marie) døde et halvt år senere, og Iver giftede sig i 1840 med Ane Knudsdatter fra Janderup. Dette par blev forældre til folkemindesamleren Hans Marinus Iversen, der fødtes her d. 25/11 1841²¹. Denne opvakte dreng tilbragte således sin barndom på denne gård, hvor Jens Simonsen levede og døde.

Den gamle kone, Jens Simonsens enke, Maren Nielsdatter, døde d. 22. december 1842. Hun var da 81 år gammel og havde været enke i mere end 31 år. Hun lå lig i julen, for hun blev først begravet d. 29. december. Hun blev vel lagt ved siden af sin mand på Janderup kirkegård. Herefter gik der vel næppe mange år, inden det lille, primitive monument blev fjernet fra graven. Som ovenfor antydnet var der da kommet helt nye folk på gården, og de var så unge, at de ikke havde kendt Jens Simonsen. Efter hvad jeg har fået fortalt, var Bandsbjerg gravstederne på den østlige del af kirkegården, nord for kirken.

Hvordan Jens Simonsens gravsten således som nævnt blev genanvendt i soklen til et andet gravmonument, er ikke godt at vide. Måske lå den henkastet i et hjørne på kirkegården, da det nye monument skulle sættes, og så har mureren, der lavede fundamentet, vel bare brugt den. Et held er det, at han indmurede den på en sådan måde, at inskriptionen ikke blev ødelagt.

Omkr. 1860 udstykkede Iver Hansen gården, og nu findes dens bygninger ikke mere. Den lå omtrent der, hvor jernbanen i dag passerer gennem bakken ved Bandsbjerg, lidt syd for gården matr. 5, der stadig eksisterer.

Selv om det ikke er sikkert, at de tre murstens gravmonu-

menter blev lagt på gravene straks efter begravelserne, må der have været ca. 20 år mellem anbringelsen af det ældste (Jens Simonsens) og det yngste (Maren Niederhausens). Foreløbig kendes kun disse tre sten fra Janderup kirkegaard, men det skulle være mærkeligt, om der ikke har været flere. Når idéen var der, må flere have benyttet sig af den. Disse gravmonumenter var billige at fremstille. De synede ikke meget, men de var holdbare, mere holdbare end gravminder af træ, hvoraf der godt kan have været enkelte på Janderup kirkegård samtidig med murstensmonumenterne. Men langt fra alle grave var forsynet med gravminder, selv ikke af den simpleste slags.

I Janderup pastorats Liber Daticus nævnes det, at der i 1760'erne »uden for Jandrup kirke findes paa kirkegaarden i alt elleve ligstene foruden nogle trærammer og andre monumenter, men ej af nogen mærkværdighed undtagen en ligsten, som findes paa den nørre side af kirken østen for den vesterste gang over en mand af Jandrup ved

Fig. 11. Rød mursten fra gården matr. 7 Kærup, Janderup sogn. 22 cm lang og 6 cm høj. Inskription på en af stenens lange smalflader. Initialerne ITS og AND står for Jens Thøstesens og Ane Nielsdatter, der drev denne gård i første halvdel af 1800-tallet. Stenen er indmuret i den sydlige ydervæg i stuehuset, der skal være opført i grundmur i 1819. Bemærk det kantede S, der ligner de S'er, der findes på sten nr. III. Foto af forfatteren.

navn Hans Jensen, hvilken har oplevet 126 aar. . . .»²². Der var altså ved midten af 1700-tallet 11 gravsten på Janderup kirkegård, hvilket sandsynligvis efter den tids forhold var ret mange. Foruden disse var der »nogle trærammer«. Sådanne var almindeligvis rektangulære egetræsrammer, åbne midti, også lagt omkring en stenplade, med indskårne tekst på selve rammen. En træramme med stenplade fra 1709 findes i Nørre Bork kirke. Og så var der »andre monumenter«, men hvad de bestod af, nævnes desværre ikke. Kan det have været mursten, var det langagtige gravtræer, eller var det blot spinkle trækors? Monumenter af smedejern kan næppe heller helt udelukkes²³.

I sidste halvdel af 1700-tallet og navnlig i de første tiår af 1800-tallet begyndte bønderne i Vestjylland at bygge huse af tegl med grundmur i stedet for – som hidtil – af lerklinet bindingsværk. Murstenene til disse bygninger lavede bønderne selv. Stenene blev brændt i primitive teglovne, og stenenes størrelse og brændingsgrad var ikke helt ens. I »Danske Atlas«, 1769, nævnes under beskrivelsen af Riberhus Amt: »Leer til at brænde Tegl af findes på adskillige Steder i Amtet, hvortil adskillige Teglovne er indrettede, men mest smaa og til eget Brug«²⁴. Og 1808 nævnes det under omtale af Ribe amt, at »ligeledes fortjener hedeboernes eksempel at bruge tørv til teglovne at efterlignes. Tre til fire bønder forene sig om at indrette en

Fig. 12. Mursten fra gården matr. 12, Janderup. Rød, jævnt godt brændt, ret regelmæssig form. 25,5 cm lang, 12 cm bred og 7 cm høj. Inskription kun på én af de lange smalflader, der er glattet her, angiveligt for at give et godt grundlag for inskriptionen, der tydeligvis er skåret ind med en kniv og smukt udført. Teksten er: IBS 1817. Initialerne IBS står for Jørgen Bennedsen (1780-1858), der ejede denne gård. Stenen er i forfatterens besiddelse. Foto af forfatteren.

tegløvn, hvorudi brændes aarlig to til tre brændinger, og hver gang 6000-10000 steen, efter ovnens størrelse, det er blot muursteen. I følge disse smaa teglbrænderier, hvortil man blot bruger klyne (tørv), ere muursteenene i saa god pris, at de kan kjøbes for 3-4 mark pr. hundrede, og alle de vaaningshuse, som i den senere tid bygges, ere af brændte steen«²⁵.

På et udskiftningskort over Hyllerslev, Janderup sogn, 1786, er der anført en »Tegløvn« lidt nordøst for ejendommen matr. 15a, Ejner Werenbergs nuværende gård. På et kort over Kærup, ligeledes Janderup sogn, 1819, er der anført hele tre tegløvne, hvoraf én ligger tæt ved gården matr. 7. Derimod har jeg ikke fundet tegløvne indtegnet på udskiftningskortet over Janderup, 1785, men der har med sikkerhed været en sådan lidt nordvest for gården matr. 19, Svend Holms nuværende gård. Resterne af

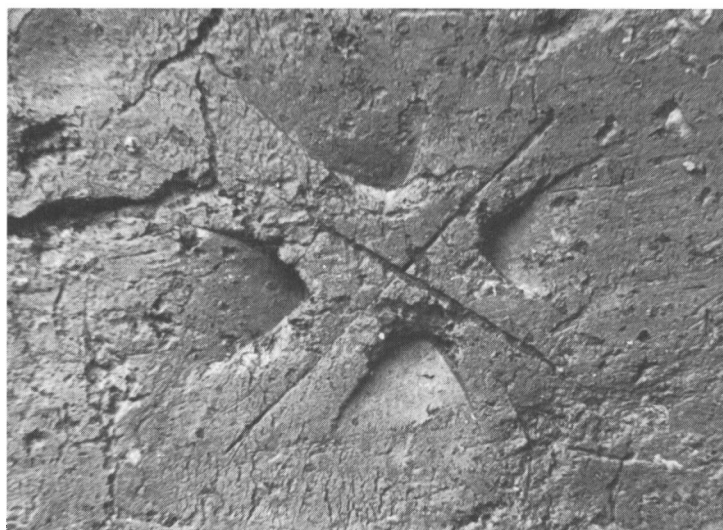

Fig. 13. Udsnitbillede af venstre ende af stenen fra gården matr. 12, Janderup. Billedet viser et kors (kryds) med »punkter« i hvert hjørne. Disse punkter er tydeligvis trykket ind i leret med spidsen af en kniv, og korsets streger er skåret ganske svagt, også med en kniv. Tegnet kan være lavet i ondtafværende hensigt. Næsten dobbelt størrelse.

den kom frem under vejregulering for nogle år siden. I Janderup »Midtby«, ikke langt fra gården matr. nr. 20, hvor Jes Chr. Andersen boede, lå ejendommen matr. 17, Niels Nielsen Ribers forlængst nedrevne gård. Norden for den var der i 1812 et hus på 4 fag, 9½ alen dyb, af bindingsværk uden vægge, og det blev brugt til »Tegellade«²⁶. Mon man da ikke har lov til at antage, at der i nærheden af Niels Ribers gård også har været en lille teglovn.

Det er nok i sådanne små teglovne, at de tre gravsten fra Janderup kirkegård er brændt. Mens tegl havde været anvendt længe i købstæderne, var det nyt og spændende materiale for bønderne. Man har tilsyneladende straks givet sig til at ridse små tegninger, bogstaver og tal i det bløde ler, inden brændingen. Fra Nørholm hovedgård kendes en mursten med en indridset tegning af et slot, nogle ornamentter, lidt tekst og årstallet 1759²⁷. Fra Janderup sogn kendes adskillige mursten med initialer og årstal, således fra gårdene matr. 5, Bandsbjerg, matr. 12, Janderup, matr. 1, Nørhebo, matr. 16, Hyllerslev, matr. 7, Kærup, matr. 44, Janderup. Ikke alle disse sten er forsynet med årstal, men dem, jeg kender, dækker tidsrummet

Fig. 14. Mursten fra gården matr. 5, Bandsbjerg, Janderup sogn. Rød, ret hårdt-brændt, lidt krum og uregelmæssig af form. 21,7 cm lang, 10 cm bred, 6 cm høj (største mål). Tallet 500 er sikkert indridset på stenen, for at man kunne holde styr på antallet af strogne sten. Stenen er i forfatterens besiddelse. Foto af forfatteren.

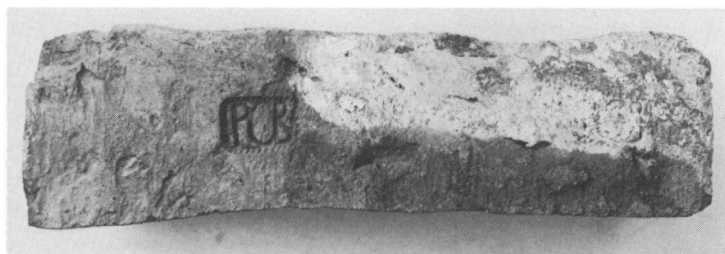

Fig. 15. Mursten fra gården matr. 5, Bandsbjerg. Rød, temmelig hårdtbrændt, krum og uregelmæssig af form. Rester af mørtel på stenens højre side. 21,5 cm lang, 10,3 cm bred, 6,3 cm høj (største mål). På den ene af de lange smalflader (den her viste) er stenen forsynet med stempelastryk, PCB, to steder, men afstrykket til højre er næsten dækket af mørtel. Stenen er i forfatterens besiddelse. Foto af forfatteren.

1797 (?) – 1828. De er (var) indmuret i husenes vægge til minde om de folk, der lod huset opføre i tegl.

Foruden disse mursten med indridset eller indskåret tekst findes der også gamle mursten, der er forsynet med stempelastryk. I 1976 nedrev ejeren af gården matr. 5, Bandsbjerg, sin lade, der hovedsagelig var opført af gamle, håndstrøgne mursten. Han fandt da flere sten med inskriptioner og navnlig mange sten med tal alene, fra én-cifrede til trecifrede tal, der – som det synes – er skrabt ind i det bløde ler ret skødesløst og med en pind. Men én sten var særlig interessant. På den er der nemlig aftrykket af en stempellignende genstand, rektangulær og med bogstaverne PCB, omgivet af en pyntelig takket ramme. Aftrykket er kun 1,8×2,5 cm stort.

Folketællingen 1801 viser Maren Pedersdatter, Christen Niensens enke, som ejer af denne gård, der var nabo-stedet til Jens Simonsens gård. Hos enken boede hendes to sønner, den 27-årige Christen Christensen og den 30-årige Peder Christensen, der begge var ugifte. Sidstnævnte er anført som »hjuler«, altså karetmager, vognmager. Der er for mig ingen tvivl om, at bogstaverne PCB står for Peder Christensen Bandsberg, og jeg vil tro, at mærket i murstenen er et aftryk af et smedejern stempel, hvormed han almindeligvis mærkede de vogne, han la-

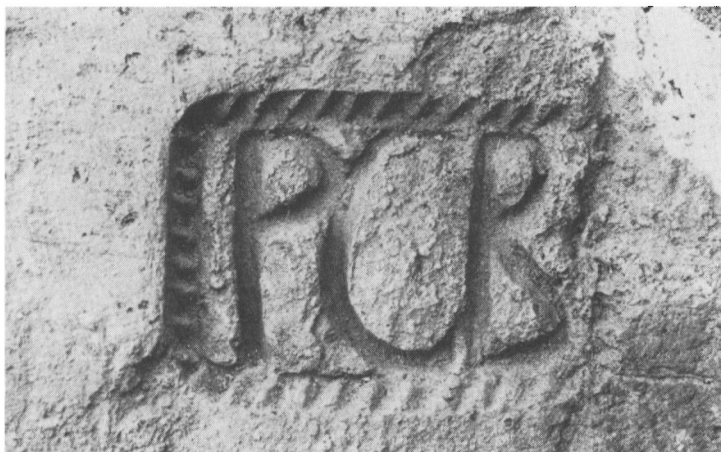

Fig. 16. Udsnitbillede, der viser stempelastrykket på murstenen fra Bandsbjerg. Initialerne PCB og den pyntelige, takkede ramme ses her tydeligt. Næsten dobbelt størrelse.

vede. Han har sikkert varmet stemplet og brændt sit »varemærke« ind i træet (fig. 15)! Det passer også nogenlunde med kronologien, for ved brandforsikringstaksationen d. 27/11 1802 meddeles det, at gårdens stuehus, lade og brændselshus var opført i grundmur, mens stalden, ovnhuset og kølhuset endnu var i bindingsværk²⁸. De grundmurede bygninger var vel opført inden for de sidste 10 år før 1802, og det var nok da stenene til disse bygninger blev strøget, at sønnen Peder satte sig dette minde i murstenen. Ved den efterfølgende brænding blev det bevaret op til vor tid. Spændende er det, at man på denne indirekte måde kan få viden om, hvorledes et sådant redskab så ud – længe efter at selve redskabet er gået tabt!

Men nu tilbage til de mursten, forsynet med beboernes initialer og årstal, der er indmuret i husene. Det var sikkert »kradserierne« og »skriverierne« på disse sten, der gav idéen til anvendelse af mursten som gravmonumenter. Man har indset, at her var der endnu en anvendelsesmulighed for dette »nye« materiale. På en måde var det selvforsyning i yderste konsekvens, endog efter døden!

Da jeg havde skrevet det ovennævnte, kom jeg i besiddelse af oplysninger, der på afgørende måde antyder, at skikken med at bruge mursten som gravmonumenter er af ældre dato, end jeg oprindeligt antog. Disse oplysninger har jeg fundet i et dokument, som jeg først for nylig har haft lejlighed til at studere i original udgave. Det drejer sig om den indberetning om Janderup og Billum sogne, som præsten Jens Christian Hammer i 1766 sendte til biskop Bloch²⁹. Han skriver heri bl.a. om sin far og forgænger i embedet Niels Hammer, der døde 1758, og han nævner faderens »Personalialia« og meddeler, at »hertil kand lægges hans Gravskrift, *udstucken i Muursteen, for de bleve brændte, saaledes lydende*«. Derefter følger den lange levnedsskrivelse³⁰, der slutter med ordene: »hans Daatter paa hans Hjerte laae, nu ved hans Side i denne Vraa. Saa ender Livets beske Tiid for Guds Børn i en Sejer Striid«! Om faderens begravelse skriver J.C. Hammer i kirkebogen: »16 October 1758, som var Mandagen næst efter, begraaves min salig Fader, Hr. Niels Hammer. . . Hans Liig ligger ved min salig Søsters, tæt østen for Vaabenhuset, ind til Kirke Muuren«!

Jeg mener, at man kun kan forstå J.C. Hammers oplysninger på den måde, at han lod lægge et gravmonument, bestående af mursten med inskription på faderens grav, og at inskriptionen var skåret ind i leret, inden stenene blev brændt. Dette murstens monument må have ligget ved Janderup kirkes nordmur, for her var våbenhuset. Det skriver Hammer selv i indberetningen.

Videre oplyser pastor Hammer, at han i 1758 anlagde »et Teglværk af Mersk Leer, som her holdtes for umuelig, hvor ved paa gangen (ad gangen) kand brændes 6000 Steen, og ved hjælp af en Karl udi en Sommer 18000, hvilke Steen holdes af alle her, bekjendte for de bestandigste og durableste. Til bemelte Teglværk gav Anledning dend Mængde af Klæg, som blev opkastet for at indhegne (indgrøfte?) en Præstegaardens Eng paa fleere Dages Slet, der saaledes kom til god Nytte«! Bemærk, at teglværket blev anlagt netop det år, da Hammers far døde. Idéen til

at anvende mursten som gravmonument for faderen, kan Hammer have fået ved at følge driften af sit eget teglværk. Hvor dette lå, ved jeg ikke.

Endelig meddeler pastor Hammer i indberetningen, at han i årene 1752-1764 lod præstegården ombygge. 1760 således: »i Grundmuur 10 fag, 1½ Steen tyk, Stue Huus«. Længere fremme i skriftet nævner han: »Over Stue Døren, ud til Gaarden, er i Muur Stene udgravet: DE STENE HER ER SAT JENS CHRISTIAN HAMMER BRENDTE MED HAM OG ELSE KRAG FLIID PENGE KOST ANVENDTE AT EN FORFALDEN GAARD UDI EN OTTE AAR 1760 BLEV BYGT AF NYE GID DEN NU RODNE SOM DEN STAAR«! Der er ingen tvivl om, at pastor Hammer lavede, eller lod lave, denne lange inskription i sine egne mursten, som så blev indmuret ved hovedindgangen til Janderup præstegårds stuehus.

I efteråret 1983 studerede jeg et skifte, der blev holdt d. 7/3 1774 efter Søren Carstensens enke, Dorte Eske-datter, der døde »Natten imellem d. 21. og 22. Februar 1774« på gården matr. 15 af Hyllerslev, Janderup sogn³¹. I skiftet nævnes det, at »Degnen, Signeur Breum i Jandrup

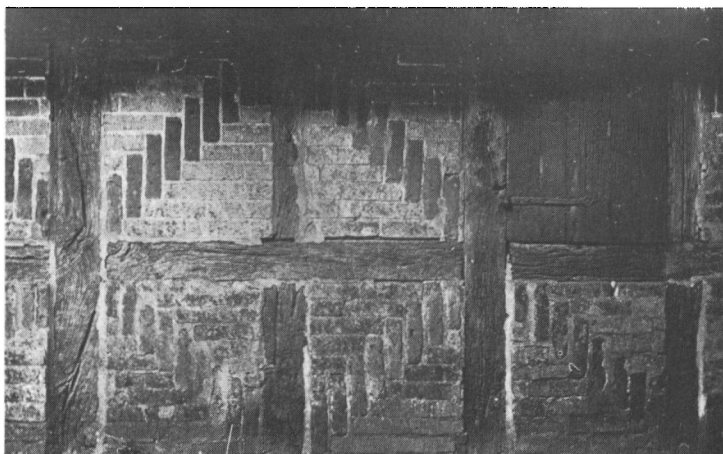

Fig. 17. Mur med bindingsværk og mursten i Janderup gamle præstegård. Nu nedbrudt. Efter fotografi på Varde museum.

fordrede for Ulejligheden ved den Afdødes, Dorthes Eskes Daatters, *Liig Steen at lade ligge (lægge) paa Grav Stedet*, item for at holde Contrabog ved Auctionen, ialt 2 rdl.«
Hvilken slags monument, det var, nævnes ikke, ud over at det var en »Steen«. Kan den have været af tegl, og kan degnen have forsynet den med inskription? Han kunne jo i modsætning til mange af bønderne både læse og skrive! Og når den gamle præst kunne nøjes med et gravmonument af tegl, så kunne man vel også lægge en sådan sten på en gårdmandskones grav. I øvrigt var både hendes mand og svigerfader døde kort forinden af en smitsom sygdom, og hendes efterladte børn var mindreårige. Det var således skifteforvaltningen og børnenes formyndere, der delte boet, og de fandt næppe anledning til at bruge midlerne til storslåede og dyre gravminder!

Der er ikke bevis for det, men helt kan det vel næppe udelukkes, at idéen til de tre gravsten på Janderup kirkegård stammede fra det murstens gravminde, som præsten J.C. Hammer satte over sin far efter dennes død i 1758. Idéen kan være taget op af bønderne. De må have set den gamle præsts gravmonument mange gange, for det må have ligget der endnu i slutningen af 1700-tallet. Den omstændighed, at det – bortset fra en enkelt teglgravsten af en anden form og størrelse på Stauning kirkegård – tilsyneladende kun er på Janderup kirkegård, at man har fundet sådanne gravsten, kan tyde på dette³². Men naturligvis skal en sådan teori tages med megen forbehold. Fundene i Janderup er jo ret nye, og man ved ikke, hvad der i de kommende år kan dukke op andre steder³³.

En anden sag er det, at skikken med at lave inskriptioner og »tegninger« på mursten til indmuring i huse var almindelig anvendt mange andre steder end i Janderup sogn. Jfr. den ovennævnte sten fra Nørholm.

Det er svært at påvise, hvor længe man har brugt gravsten af den nævnte slags på Janderup kirkegård. Ingen af de gamle på egnen, jeg har talt med, husker at have set sådanne. Skikken må derfor i hvert fald være ophørt inden udgangen af 1800-tallet. Jeg vil tro, at teglgravste-

nene forsvandt ud af billedet, efterhånden som støbejernskorsene blev mere almindelige, og det er mit indtryk, at det skete her på egnen (Janderupegnen) omkr. 1840³⁴. Men begge former for gravmonumenter kan naturligvis have eksisteret samtidig, og fra tiden omkr. 1835 findes der i øvrigt et sandstensmonument på Janderup kirkegård³⁵. Som bekendt blev støbejernskorsene afløst af monumenter af marmor og andre finere stenarter³⁶. Hvornår bliver det mon almindeligt at lave gravmonumenter af plastic? Plasticblomster har jo været brugt på kirkegårdene allerede i nogle år!

De tre gravsten er nu indmuret i væggen i tårnrummet i Janderup kirke.

Noter

1. Rasmus Mortensen, »Oldtidsjærn i Ribe Amt«, i *Fra Ribe Amt* 1931, side 667ff, 1932, side 1ff og 1933, side 236ff (fund er gjort på kirkegårdsdiger i Grindsted, Hejnsvig, Tistrup, Thorstrup, Horne, Hodde, Vejrup, Næsbjerg, Øse, V.Starup, Ansager, Grimstrup og Lindknud). Se også Rasmus Mortensen, »Jysk Jærn« i *Jyske Samlinger*, 5. række, bind IV, 1940, side 91 ff.
2. H. P. Hansen, »Kloge Folk«, Kbh. 1960, bind I, side 8 og 146f, samt planche 3 v. side 80. Endvidere »Glimt fra Ribe Amts fortid«, v. S. Manøe Hansen og H. K. Kristensen, Ølgod 1973, side 34f.
3. Riberhus Amts skifteprotokol, B 9 – 1224, nr. 6, i La., Viborg.
4. Brandforsikringstaksationsprotokol, Brd 37 – 28, fol. 358, i La., Viborg.
5. E. Tang Kristensen, »Danske Sagn«, bind III, Silkeborg 1895, side 76.
6. Knud Jensen, »De dødes Sogn«, i *Folk og Kultur*, 1975.
7. Øster- og Vester Horne herreders skifteprotokol, B 83 – 225, fol. 454, i La., Viborg.
8. Trap Danmark, Kbh. 1923, bind IV, side 648.
9. Nyborg byfogeds skifteprotokol 1823-36, fol. 31 b, i La., Odense.
10. Trap Danmark, Kbh. 1925, bind VI, side 666f.
11. Wiberg, »En almindelig dansk Præstehistorie«, Odense 1870, bind II, side 4.
12. Morten Eskesen, »Minder og Udsigter«, Odense 1881, side 107f. Janderup og Billum Sogne, bind I, 1979, side 77.
13. Janderup og Billum Sogne, bind II, 1982, side 36f.
14. G. Begtrup, »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark«, Nørre Jylland, bind I, Kbh. 1808, side 65.
15. Paskontrol for Varde Købstad, B 83 – 359, i La., Viborg.

16. Som note 11, bind I, side 100.
17. Folketællingslister d. 1. juli 1787, Janderup sogn, i Ra.
18. Øster- og Vester Horne herreders skøde- og panteprotokol 1800-1814, B 82 G – SP 5, fol. 197a, i La., Viborg.
19. Ribe Amts skifteprotokol, B 82 G – 65, fol. 324a – 325b, La., Viborg.
20. Som note 4, fol. 361.
21. H. Ellekilde, »Folkesagn fra Janderup Sogn 1857, optegnede af Hans Marinus Iversen fra Bandsbjerg«, i Fra Ribe Amt 1957, side 260ff.
22. Janderup Liber Daticus, her efter E. Tang Kristensen, »Det jyske almueliv«, tillægsbind II, Århus 1905, side 66.
23. Om monumentet i Nr. Bork, se H.K. Kristensen, »Nørre Horne herred«, Tarm 1975, side 249. Om »liggrammer« og »graftræer«, se Peter Riismøller, »Rokkedrejerbogen«, Wormianum 1972, side 9 ff. Se også Aage Jørgensen, »Danske gravminder af smedejern«, Kbh. 1951.
24. »Den Danske Atlas«, tomus V, bind 2, Kbh. 1769, side 664.
25. Som note 14, side 124f.
26. Som note 4, fol. 358.
27. H. Øllgaard, »En mursten«, i Fra Ribe Amt 1954, side 485ff.
28. Som note 4, fol. 148.
29. Pastor J.C. Hammers indberetning, dateret 21/10 1766, til biskop Bloch i Ribe, C 4 – 775, La. Viborg. Jørgen Karstens Bloch (1717-73) blev biskop i Ribe 1764.
30. Se note 29. I indberetningen findes hele levnedbeskrivelsen, skrevet i versform i datidens noget højtravende stil. Gengivet i sin helhed i »Janderup og Billum Sogne«, bind I, 1979, side 73f, hvor der dog i næstsidste linie skrives »bekketid«, mens der i originalskriftet alene står »beske Tiid«.
31. Riberhus Amts skifteprotokol, B 9 – 1219, fol. 458b, La., Viborg.
32. Da murstens gravstenene på Janderup kirkegård blev fundet, havde man på Nationalmuseet kun kendskab til én gravsten af tegl, nemlig den fra Stauning, som jeg derefter selv har studeret. Den er kvadratisk, 23×23 cm, og mindst af tykkelse som en mursten. Den er af rød tegl, og den er fremstillet, virkelig smukt, næsten professionelt, for en person, der døde i 1826.
33. Museumsinspektør Søren Manøe Hansen, Ølgod, har henledt min opmærksomhed på følgende notat i Henne Lønne kirkebog: »4. søndag efter trinitatis 1768 begravedes Sogne Degnen Jørgen Hansen Dostrup, 57 Aar, lagt paa den Nordre Siide af Kirken (Henne kirke), og over ham lod hans Encke lægge Ramme med Steen udi, hvor hans Nafn er udgravet«. Rammen må givetvis have været af træ. Der nævnes intet om, hvilket materiale stenen eller stenene, hvori navnet var »udgravet«, var af. Det kan godt have været tegl. Herefter kan det næppe udelukkes, at også murstens gravmonumenterne på Janderup kirkegård oprindeligt var omgivet af trærammer! Videre gør Søren Manøe Hansen opmærksom på, at man brændte mursten hele som-

- meren, fra maj måned til tidlig efterår. Da de tre omhl. personer i Janderup døde i sommertiden, kan deres gravsten således godt være fremstillet det år, de døde.
34. Der var tidligere på Janderup kirkegård en del støbejernskors, som nu alle er borte. Jeg har for ca. 20 år siden studeret disse. Støbejernskors var i brug her i landet fra 1820-erne til udgangen af 1800-tallet. Se Jeppe Tønsberg, »Gravkors af støbejern« i *Fra Ribe Amt* 1981, side 91ff.
 35. Gravsten for kromand i Janderup, Frands Bennedsen, der døde 27/9 1834. Stenen står endnu på hans grav.
 36. Enkelte forsøgte at lave gravsten af cement. Således bonden og snedkeren Christen Simonsen i Stauning, der omkring 1870 lavede gravsten til sig og sin kone af flade natursten, tildannet i hjerteform og forsynet med et lag af cement, hvori han skar inskriptionen. Cement var vel da nyt spændende materiale, ligesom tegl havde været ca. 50 år tidligere. Det var i øvrigt samme Chr. Simonsen, der lavede det kvadratiske teglstensmonument (note 32). Endvidere skal bygmester Peder Holdensen i Læborg, senere i Gjødsvang, Tistrup sogn, omkr. 1875 have lavet gravminder af cement. Se fra Ribe Amt 1915, side 120, J. Richter, »Bygmesteren Peder Holdensen«.

Folketællingslisterne 1787 for Nyborg købstad, i Ra., er anvendt, og kirkebøgerne fra både La. Viborg og La. Odense er brugt til identificering af personerne (La.=landsarkivet. Ra.=rigsarkivet i København). Ligeledes er udskiftningskort i matrikelarkivet, København, anvendt. Om de i artiklen nævnte steder og personer kan evt. yderligere oplysninger søges i trebindsværket om Janderup og Billum sogne, 1979-83.

Forfatteren er historikeren Holger Hertzum i Fjaltring tak skyldig for god hjælp ved at skaffe oplysninger om pastor Hammers indberetning og om brandforsikringsprotokollen.

Hvor intet andet er nævnt, er samtlige fotografier optaget af forfatteren selv.

Knud Jensen, f. 1920 i Janderup sogn, politiassistent, Nygade 47, 6330 Padborg. Har indsamlet traditionsstof fra navnlig Sønderjylland og Vestjylland siden 1960. Skrevet om folketro i Gyldendals Egnsbeskrivelser, bindene om Sønderjylland og Vestjylland. Artikler i »Fra Ribe Amt«, »Mark og Montre«, »Nordslesvigske Museer«, »Sprog og Kultur«, »Folk og Kultur«, Turistårbogen 1980. 1978-80 redaktør af årbogen »Fra Bov Museum« og skrevet flere artikler til samme. En af hovedleverandørerne til trebindsværket om Janderup og Billum sogne 1979-83. Tjenstgørende under FN på Cypern og indsamlet etnologisk materiale dér.